

LBRIS | We know books
RICHARD WRANGHAM

PARADOXUL BUNĂTĂȚII

Despre relația ciudată
dintre virtute și violență
în evoluția omului

Traducere din limba engleză de
ALEXANDRU BUMBAȘ

LITERA
București

CUPRINS

Prefață.....	9
Introducere. Virtute și violență în evoluția umană.....	13
1. Paradoxul.....	25
2. Două tipuri de agresivitate.....	38
3. Domesticirea omului.....	67
4. Reproducere în slujba păcii.....	89
5. Domesticirea animalelor sălbatice.....	112
6. Regula lui Beliaev în evoluția umană.....	146
7. Problema tiranului.....	165
8. Pedeapsa capitală.....	181
9. Efectele domesticirii.....	212
10. Evoluția binelui și a răului.....	249
11. Putere copleșitoare.....	279
12. Război.....	310
13. Paradoxul pierdut.....	340
Postfață.....	351
Mulțumiri.....	353
Bibliografie.....	357
Note.....	407
Indice.....	452

1. PARADOXUL

Am început să mă gândesc la rădăcinile biologice ale păcii cu zeci de ani în urmă, când mă aflam într-o regiune îndepărtată din Republica Democrată Congo. Câțiva ani mai târziu, Congo avea să fie o țară foarte încercată de istorie. Totuși, în 1980, pe când eram în luna de miere cu soția mea Elizabeth Ross, în pădurea Ituri, în Congo era liniște.

Împreună cu Elizabeth făceam parte dintr-o echipă alcătuită din două cupluri. Sarcina noastră era aceea de a documenta viața în rândul a două comunități locale: agricultorii Lese și culegătorii Efe. În câmpia Ituri se aflau satele agricultorilor Lese, unele situate la două zile distanță de mers de vecinii lor. Pimeii Efe ocupau aceeași regiune. Când aceștia găseau rădăcini și fructe, se instalau în mijlocul pădurii. În vremuri grele, se așezau la marginea unui sat pe care îl cunoșteau. Femeile Efe munceau în grădinile comunității Lese și primeau în schimbul serviciilor manioc, banane și orez.

Noi trăiam în colibe cu acoperiș din frunze și ziduri din chirpici, în apropierea unui sat Lese. Nu cunoșteam limba acestei comunități, KiLese, însă cunoșteam KiNgwana – o versiune a limbii swahili – motiv pentru care puteam purta conversații simple cu locuitorii. Oamenii din pădurea Ituri nu știau prea multe despre lumea exterioară, iar „economia“ lor se baza în special pe troc. Bombele nucleare, dozele de suc și electricitatea nu făceau parte din experiențele lor de zi cu zi.

Spațiile de locuit în care își duceau viața culegătorii Efe și agricultorii Lese aveau dimensiuni reduse și nu erau aproape deloc folosite pe timp de zi. Prin urmare, viața lor de la

răsărit până la apus era publică, ceea ce însemna că, pe toată durata unei zile, puteam înregistra în voie comportamentul acestor oameni. Îi observam, îi ascultam și îi urmăream oriunde mergeau. Mâncam cu ei și participam la activități. Ca biolog în științe comportamentale, care studiasse cimpanzeii și observase agresivitatea acestora, eram tot timpul atent la posibilitatea apariției unor gesturi, cum ar fi încleștarea pumnilor sau chiar pregătirea arcurilor. Cum crescusem la țară, în Anglia, unde chiar și tonul ridicat era o raritate – ce să mai vorbim de o bătaie în public – mă întrebam dacă formele de agresiune erau mai vizibile în această comunitate congoleză izolată.

A fost minunat să urmăresc interacțiunea socială a locuitorilor, dar rata de agresivitate era extrem de scăzută. Chiar și atunci când zeci de oameni se luptau pentru o bucată de carne în jurul leșului unui elefant, neînțelegerile se rezumau la admonestări verbale. Odată, am întâlnit trei bărbați înarmați, cu cârpe înfășurate în jurul șoldurilor, care se îndreptau spre conducătorul tribului. Aceștia auziseră că surorile lor fuseseră duse la o petrecere de o rudă a conducătorului, iar cei trei bărbați încercau să împiedice eventualele agresiuni sexuale asupra tinerelor. Ei au reușit să salveze fetele fără să recurgă la violență. Am auzit și povestea unui bărbat Efe care își lovise soția cu un buștean aprins. Fără îndoială, mai existau și alte incidente ascunse în spatele zidurilor de chirpici, dar singurele nenorociri pe care le-am văzut erau rezultat al accidentelor sau al diferitelor boli.

Prietenii noștri din pădurea Ituri duceau o viață foarte grea. Trăiau strict din ceea ce cultivau sau din ceea ce găseau de vânat într-o pădure aridă. Se confruntau cu foamete, sărăcie, condiții de viață insalubre și sufereau de boli grave, în fața cărora medicina modernă se dovedea inefficientă. Practicile culturale nu făceau decât să le îngreuneze viața. Își înfrumusețau femeile cioplindu-le cu cruzime dinții. Își aminteau că bunicii lor fuseseră canibali. Fotografiile de pe conservele de carne

ilustrau oameni zâmbitori, astfel că pigmeii glumeau cu noi spunându-ne că europenii care mâncau conserve erau și ei canibali. Procesionile funerare puneau în lumină valoarea celui decedat: femeile erau judecate în funcție de numărul de copii născuți, ceea ce le făcea demne sau nu de ofranda de șapte pui. Chiar și cele mai simple motive de suferință erau atribuite vrăjitoriei – sursa zilnică de teamă irațională a acestor triburi. Din multe puncte de vedere, pădurea Ituri era un loc unde orice era posibil.⁹

Dincolo de superstițiile ciudate și de greutățile din viața de zi cu zi, psihologia membrilor celor două comunități îmi era foarte familiară. Credințele iraționale, sărăcia și practicile medicale ciudate luau forme diferite în Anglia și Congo, dar erau prezente în ambele țări. În esență, triburile din pădurea Ituri semănau izbitor cu țăranii din Anglia mea natală: își iubeau copiii, își certau soțiile, își făceau griji din cauza bârfelor, căutau aliați, se luptau pentru putere, făceau schimb de informații, se temeau de străini, organizau petreceri și ritualuri, comentau destinul nedrept și, foarte rar, se mai și certau.

În mod evident, oamenii pot fi mai mult sau mai puțin violenți, în funcție de contextul social în care trăiesc. Statul Congo avea un guvern central, dar, deși triburile din pădurea Ituri trăiau independent de puterea politică, acestea nu erau pe deplin izolate. Pacea din comunitățile Lese și Efe era rezultatul influențelor civilizatoare din Kinshasa, capitala îndepărtată. Statul dispunea de forțe de ordine, de exemplu. Polițiștii erau majoritar bărbați, rude ale șefului local (*chef de la localité*). Aceștia făceau uz de putere mai mult pentru a-i exploata pe săteni decât pentru a aplica legea. În rarele ocazii în care părăseau posturile, polițiștii ajungeau în satele respective după o plimbare de câteva ore. Nu aveau niciodată hrană cu ei. Așa că găseau un motiv neînsemnat pentru a da o amendă, confiscau câte o găină pe care o mâncau, apoi rămâneau în sat oricât era nevoie pentru a continua să sustragă hrană. Corupția polițiștilor era, desigur, respinsă, astfel că aceștia

nu se bucurau de respectul oamenilor. Chiar și așa, în teorie, prezența ocazională a polițiștilor în sate – polițiști care aveau anumite legături cu guvernul – pare să fi contribuit la temperarea acceselor spontane de furie. În termeni moderni, am putea spune că influențele societale au redus nivelul de agresivitate a oamenilor din pădurea Ituri.

Pentru a vedea dacă același fenomen se produce și în cazul unui grup care trăiește independent de orice putere politică, trebuie să luăm în calcul o societate ce nu dispune de forțe de ordine, nici de armată sau de orice altă instituție care exercită putere coercitivă.

Noua Guinee este unul dintre puținele locuri în care există mici societăți care trăiesc în anarhie politică totală, fără nici un fel de intervenție din partea statului. Culturile din Noua Guinee ne oferă informații importante, întrucât acestea arată cum se comportă oamenii care trăiesc cu teama de a nu fi atacați de grupuri vecine.

Antropologul Karl Heider a vizitat o astfel de societate. În martie 1961, acesta s-a urcat la bordul unui mic avion de pe coasta nordică a Noii Guinee, a zburat spre inima insulei și a ajuns la o barieră muntoasă de mare altitudine. Totodată, a descoperit o trecătoare și, după ce a traversat-o, a observat marea vale a râului Baliem, acoperită cu vegetație luxuriantă. Soldații americani descoperiseră această lume ascunsă, după ce avionul în care se aflau aterizase forțat, în 1944. Acolo au descoperit o comunitate alcătuită din 50 000 de agricultori din tribul Dani, care trăiau ca în Epoca Pietrei. Soldații au denumit această comunitate Shangri-La – nume inspirat de valea descrisă în romanul lui James Hilton *Orizont pierdut* (1933), o ficțiune utopică. Viața aparent pașnică de pe pământurile tribului Dani nu era nici pe departe un paradis, ci un câmp de luptă.¹⁰

Tribul Dani a avut cel mai mare număr de victime de război înregistrate vreodată în sânul unei astfel de comunități. Uneori, Heider descoperea grupuri mici de bărbați care organizau raiduri pentru a-și lua prin surprindere victima. Ocazional, aveau loc și bătălii: în ținutul nimănu, situat între două sate, aveau loc lupte de mică amploare, ce puteau culmina cu o adevărată baie de sânge, în urma căreia își puteau pierde viața până la 125 de săteni. Indexul victimelor (al eroilor de război căzuți) era comemorat prin amputarea unui deget la fete chiar și în vârstă de trei ani. În rândul comunității Dani, nu existau femei cu mâinile intacte. Cifrele lui Heider arată că, dacă restul lumii ar fi avut un comportament similar membrilor din tribul Dani, numărul de 100 de milioane de victime înregistrate după războaiele mondiale ar fi crescut până la incredibila cifră de două miliarde.¹¹

Cu toate acestea, la publicarea volumului lui Heider despre tribul Dani, subtitlul cărții a fost *Războinicii pașnici*. Acest subtitlu atrage atenția asupra unui paradox uman esențial. Dincolo de haosul periodic, viața tribului din marea vale își merită numele de Shangri-La. Locuitorii își creșteau porci și plante cu hotărârea specifică unui agricultor. Heider a descris în detaliu temperamentul oamenilor, blândețea acestora și raritatea actelor de violență. Erau oameni pașnici și altruști, care trăiau într-un sistem de dependență și sprijin reciproc. Când în căminele lor nu se auzeau discuții liniștite, acestea erau pline de râsete și cântece. Respectul și cumpătarea marcau interacțiunile zilnice dintre oameni. Când nu erau în război, agricultorii Dani erau simpli oameni de la țară, care duceau vieți pașnice, fără violență.¹²

Cei din tribul Dani erau caracterizați de aceleași însușiri precum cei care trăiau în regiunile muntoase din Noua Guinee și care combinau pacea din sânul grupului cu asasinarea violentă a inamicilor veniți din exterior. Un alt grup guineean – Bakatman – ocupa regiunea situată la izvoarele fluviului Fly. Toate comunitățile Bakatman se dovedeau a fi foarte violente

atunci când cineva din exterior le călca teritoriul. Conflictele teritoriale erau atât de încrâncenate, încât au dus la moartea unei treimi din numărul total al membrilor comunității. Cu toate acestea, violența în interiorul comunităților era atent controlată, iar „crimele erau interzise”.¹³ La fel se întâmpla și în bazinului fluviului Tagari (partea vestică a regiunii Papua Noua Guinee), unde membrii tribului Huli își terorizau inamicii, dar interziceau violența în sânul comunității.¹⁴ Aceste popoare din Papua Noua Guinee aveau să se schimbe rapid odată ce au intrat în contact cu misionarii din regiune și cu statul. Cu toate acestea, înainte de intervenția guvernului, oamenii demonstraseră un lucru foarte important: chiar și în sânul unor triburi măcinate de războaie, exista o imensă distincție între „pacea acasă” și „războiul dincolo de frontiere”.

Nu sunt foarte multe regiunile în care au existat triburi similare, care să poată fi analizate de antropologi din perspectiva societăților neafectate de intervenția statului. Antropologul Napoleon Chagnon a studiat tribul Yanomamö, din Venezuela, vreme de 30 de ani, începând cu anii 1960.¹⁵ Acesta a descoperit o caracteristică asemănătoare triburilor sus-menționate. În ciuda ratei de violență letală în cadrul interacțiunilor dintre sate, în sânul comunităților, chiar și în cazul acestor oameni pe care Chagnon îi caracteriza ca fiind „feroce”, familiile trăiau „foarte pașnic”, iar așa-zisele conflicte luau forma unor dueluri formale.¹⁶

Antropologii Kim Hill și Magdalena Hurtado au observat o serie de conflicte intergrup între vânătorii-culegători Aché din Paraguay, la puțin timp după ce un grup Aché s-a instalat în sediul unei societăți misionare. Membrii acestui trib trăgeau cu arcul și atacau cu arme de vânătoare pe oricine le călca teritoriul. Așadar, rata deceselor era foarte ridicată. Totuși, în cei 17 ani petrecuți studiind tribul Aché – inclusiv peregrinările acestora prin pădure – Hill și Hurtado nu au remarcat aproape deloc conflicte violente în sânul grupului.¹⁷

Cu secole în urmă, în timpul Marilor descoperiri geografice, navigatorii europeni au intrat în contact cu societăți independente, în diferite regiuni ale lumii, inclusiv în America. Marc Lescarbot, avocat, scriitor și poet, este un prim exemplu. El a petrecut un an în mijlocul amerindienilor Mi'kmaq din estul Canadei, în perioada 1606–1607. Lescarbot a identificat în rândul acestora acte de canibalism, lăcomie și cruzime, dar și o serie de virtuți. Membrii tribului Mi'kmaq intrau rareori în conflict. „În ceea ce privește dreptatea, aceștia nu aveau nici o lege..., însă Natura i-a învățat un lucru important – acela că nu trebuie să-l jignești pe cel de lângă tine. Așadar, certurile erau foarte rare în sânul comunității.“ Observațiile lui Lescarbot se vor dovedi a fi extrem de influente, în sensul că, în scrierile sale, acesta a formulat conceptul de „nobil sălbatic“ – un simbol al bunătății înnăscute – care avea să fie foarte popular în Anglia secolului al XIX-lea. Ideea de „nobil sălbatic“ este asociată cu filosofia lui Rousseau, deși acesta nu a utilizat niciodată un asemenea concept. Rousseau nu credea că oamenii sunt în esență buni, așa cum se consideră despre el, în general. Într-adevăr, dacă e să ne luăm după etnomuzicologul Ter Ellingson și după teoria sa despre „nobilul sălbatic“, viziunea cinică despre natura umană a lui Rousseau nu se potrivește deloc cu natura nobilului sălbatic.¹⁸

Lescarbot a fost unul dintre numeroșii specialiști impresionanți de pacea care domnea în sânul micilor societăți. La sfârșitul secolului al XVII-lea, potrivit lui Gilbert Chinard, „sute de călători au remarcat, în trecere, bunătatea popoarelor primitive“. „Bunătatea“ aceasta nu se aplica decât celor care trăiau în aceeași societate.¹⁹ În 1929, antropologul Maurice Davie a ajuns la o concluzie care rămâne valabilă și astăzi: oamenii erau la fel de buni cu cei din comunitatea lor pe cât erau de necruțători cu ceilalți.

Există două coduri ale moralei, două seturi de atitudini, unul pentru membrii aceluiași grup și altul pentru cei din

exterior; ambele coduri au aceleași obiective. Este permis să-i ucizi pe cei din exterior, e permis să te răzbuni pe ei, să le furi femeile și să subjugi sclavii, însă, în interiorul propriului grup, aceste comportamente nu pot fi permise, pentru că ar produce discordie și ar slăbi coeziunea. Fiecare membru din tribul Sioux trebuie săucidă un om pentru a-și dovedi curajul, iar membrii triburilor Dyak trebuie să procedeze la fel înainte să se poată căsători. Totuși, cum susținea Taylor, „în tribul Sioux, omuciderea este considerată o infracțiune, cu excepția cazului în care aceasta este rezultatul unei răzbunări; iar membrii triburilor Dyak pedepsesc crima... Nu numai că uciderea cu sânge rece în plin război este un comportament virtuos, în plus, legea străveche susține că uciderea unui membru din propriul trib și uciderea unui străin sunt crime de naturi diferite.”²⁰

Distincția între modul în care oamenii se comportă în război sau acasă este foarte cunoscută în rândul soldaților din țările industrializate. Războiul Civil Spaniol din 1936 a fost extrem de violent. George Orwell a fost voluntar și își petrecea săptămânile trăind ororile de pe câmpul de luptă, iar la sfârșit de săptămână se întorcea la soția sa. Trecerea de la un mediu la altul era „brutală și copleșitoare”. În Barcelona, la mică distanță de haosul războiului, „bărbații grași și prosperi, femeile elegante și mașinile elegante umpleau străzile”. În Tarragona, „viața simplă a locuitorilor din acest oraș maritim se desfășura aproape netulburată”.²¹

Din pădurea Ituri și din regiunile muntoase din Noua Guinee până în orice alt colț al lumii, se observă aceleași tipare comportamentale. Indiferent dacă viața lor este distrusă de război dincolo de așezările lor, oamenii pot fi izbitor de pașnici la ei acasă. Experiența pe care am trăit-o în Congo pare să fie regula generală a speciei noastre.

Dintr-o perspectivă comparativă, rata de agresiune fizică între oameni la ei „acasă“ poate fi scăzută. Totuși, din perspectivă morală, aceasta este mai ridicată decât ne-am dori. Psihologul evoluționist Steven Pinker, printre alții, a identificat, în ultimul mileniu, o scădere a ratei probabilității de a muri în urma violențelor în numeroase țări din lume. Ar trebui să fim recunoscători pentru că s-a ajuns la o asemenea tendință. Fără îndoială, pentru milioane de oameni viața ar fi mai plăcută dacă această rată va continua să scadă.²²

Cu toate acestea, din perspectivă evoluționistă, rata agresivității umane în rândul societăților este deja foarte scăzută. Întrucât cimpanzeii sunt cele mai apropiate rude ale omului, comparația este grăitoare. Cimpanzeii nu sunt ca oamenii. O zi petrecută în preajma lor îți oferă ocazia de a vedea urmăriri între membri, uneori chiar lovituri și urlete de spaimă. În fiecare lună, poți vedea cimpanzei răniți. Alături de primatologii Martin Muller și Michael Wilson, am cuantificat diferențele între grupurile normale de cimpanzei și un trib relativ violent de aborigeni din Australia, care, de curând, au încetat să mai vâneze și să se mai strângă împreună. În rândul australienilor, dezintegrarea socială și alcoolismul erau considerate cauzele principale ale creșterii ratei de agresiune fizică la niveluri foarte mari. Totuși, chiar și în comparație cu un grup violent de oameni, cimpanzeii s-au dovedit a fi de mii de ori mai agresivi. Diferențele de frecvență dintre luptele între cimpanzei și cele între oameni sunt uriașe.²³

Maimuțele bonobo sunt cealaltă specie înrudită cu oamenii, o maimuță similară cu o reputație mult mai pașnică decât cimpanzeii. Totuși, nici maimuțele bonobo nu sunt complet neagresive. Un studiu recent a arătat că masculii prezintă o agresivitate care poate fi calculată drept jumătate din cea manifestată de cimpanzei, în vreme ce femelele bonobo sunt mult mai agresive decât femelele cimpanzeu. Așadar, deși masculii bonobo sunt mai puțin violenți decât cimpanzeii, rata de agresivitate la ambele specii este mult mai ridicată decât în

rândul oamenilor. În mare, agresivitatea fizică în rândul oamenilor are loc într-o proporție mai mică de 1% din frecvența înregistrată în rândul speciilor înrudite. În comparație cu maimuțele, omul este o specie cu adevărat pașnică.²⁴

Ideea potrivit căreia oamenii sunt, în general, excepțional de pașnici în interiorul propriilor comunități este o afirmație importantă, care ar trebui studiată cu atenție. Statisticile care susțin această teorie par irefutabile. Se prea poate ca în SUA să aibă loc atacuri armate în școli, dar frecvența acestora este scăzută în comparație cu violența din rândul cimpanzeilor și al maimuțelor bonobo. Totuși, ce putem spune despre violența domestică?

Chiar și în interiorul unei societăți pașnice cum este cea a vânătorilor-culegători !Kung San din Botswana, cunoscuți și sub denumirea de Ju'hoansi, actele de violență domestică nu sunt foarte rare. Mai mult decât atât, această formă de agresiune nu este tot timpul înregistrată și documentată. Primii navigatori și antropologi erau bărbați proveniți din societăți patriarhale. Agresarea soției are loc în privat, departe de ochii antropologilor. Oare frecvența cu care bărbații își agresează soțiile subminează teoria potrivit căreia oamenii sunt în mod excepțional pașnici în comunitate? În raport cu violența masculină asupra femeilor, cum se poziționează oamenii față de celelalte primate?²⁵

Desigur, agresarea soțiilor – sau, în termeni generali, a partenerului intim – este un fenomen des întâlnit. În 2005, un studiu condus de Organizația Mondială a Sănătății cu privire la violența domestică a scos la lumină date științifice obținute de la 24 000 de femei din zece țări diferite.²⁶ Violența fizică include pâlmuirea, împingerea, lovirea cu pumnii, târârea, sugrumarea, arderea și chiar amenințarea cu arma. La oraș, procentul femeilor care au raportat agresiuni fizice era în medie de 31%, în Japonia 13% și în Peru 49%. În zonele rurale,